

Úloha umělce je úlohou apoštola

U příležitosti osmdesátých narozenin Milana Knížáka

V květnu 1965 uspořádala skupina Aktuálního umění v čele s Milanem Knížákem na hradčanském Novém Světě akci (seanci, happening) označovanou jako *Druhá manifestace Aktuálního umění*. Něco se změnilo. Do Československa dorazil, řečeno v nadsázce, duch undergroundu. Duch, který globálně, zejména pak ve světě poznamenaném evropskou kulturní tradicí, usiloval o zpopelnění maloměšťáckých konvencí a vzpouzel se podbíživosti státní moci a autoritám; oslavoval naopak lidskou autonomii i individuální neopakovatelnost. V diktaturou zmiřovaném Československu se mu zalíbilo a prostřednictvím dlouhých vlasů, elektrických kytar, rozhlasových přijímačů či vysílaček typu Radio Luxembourg do něj sestupoval v míře v daných politických podmínkách až překvapující.

Jeden z nejvýznamnějších českých teoretiků výtvarného umění ve 20. století Jindřich Chaloupecký,¹ který se akce osobně účastnil, si tehdy poznamenal: *Pár kroků od široké třídy [...] se před nimi odehrál v symbolické podobě archaický ritus upálení panny. [...] Knížákovy počínání bylo prosto uměleckých ambicí. Jenom osvobodilo lidi od naučeného života, vedlo je k zasunutým vrstvám vědomí, zapomínaným možnostem existence. Hráli jsme si. Knížák postupoval se zvláštní*

Druhá manifestace Aktuálního umění, 1965

Foto: www.artlist.cz

*zdrženlivostí. Držel se v pozadí; šlo mu o to, aby lidé nalézali něco nového či zasutého sami v sobě.*²

Přihlízející policejní jednotky se pokusily akci ukončit. Na konflikt s mainstreamovou společností, podobně jako na některých beatových koncertech té doby typu skupiny Hells Devils, bylo zaděláno.

Knížákovy undergroundové průkopnictví ale začalo o něco dříve. Na Novém Světě působil od roku 1962. Skupina Aktuálního umění vznikla

v říjnu 1964. Z té doby pochází i její ustanovující manifest, který otiskl také časopis *Tvář*,³ jedna z intelektuálních základů československého kulturního vzednutí šedesátých let (jejím okruhem prošli mimo jiných také Jiří Němec, Václav Havel či Ladislav Hejdlánek). Stálo v něm, že jejich cílem je: *Totální angažovanost [...] musíme používat maximálně působící formy [...] provokovat, fascinovat. [...] Zakládat chrámy umění [...] kde lidé budou padat zasaženi magickou silou* (gramatika je ponechána v původní podobě, což platí i pro ostatní citace – pozn. autora).⁴

Pedagogický i mesianistický étos skupinu neopustil. V jiném dobovém samizdatovém textu, nazvaném *Proč právě tak*, Knížák deklamoval, *znamenná umění učít člověka žít*; pokračoval: *[...] úloha umělce se stává podobnou úloze apoštola a kouzelnika boha podobá se slunci které hřeje a spaluje větru který odvádá dešti který omývá [...] poručí rozkazuje procházej se nepřetržitě 24 hodin po národní třídě, vyspi se s tím koho miluješ nebo nemiluješ uprostřed rušného náměstí [...] onanuj nepřetržitě 8 hodin [...]*⁵

Vyučoval „obohacování skutečné skutečnosti“⁶ a razil heslo „žít jinak“.⁷ Akcí typově obdobných jako zmíněná *Druhá manifestace Aktuálního umění* uspořádala jeho skupina v letech 1964–1966 nemálo.⁸

1 Jindřich Chaloupecký (1910–1990) byl výtvarný teoretik a kritik. Vytyčil program Skupiny 42 (Jiří Kolář, Ivan Blatný, Kamil Lhoták, Josef Kainar a další). Po nucené odmlce po roce 1948 patřil v oblasti výtvarného umění mezi nejpodstatnější organizátory uvolňování během druhé poloviny šedesátých let. Po roce 1969 pracoval pouze privátně. V roce 1990 byla založena prestižní cena pro výtvarné umělce do 35 let nesoucí jeho jméno.

2 CHALUPECKÝ, Jindřich: *Na hranicích umění. Několik příběhů*. Prostor – Arkýř, Praha 1990, s. 90, 94.

3 *Tvář*, 1965, roč. 2, č. 1, s. 39. Následovala diskuse členů Skupiny Aktuálního umění a redakce – viz *Tvář*, 1965, roč. 2, č. 4, s. 44.

4 *Manifest Aktuálního umění (říjen 1964)*. In: ŠEVČÍK, Jiří – MORGANOVÁ, Pavlína – DUŠKOVÁ, Dagmar (eds.): *České umění 1938–1989. Programy, kritické texty, dokumenty*. Academia, Praha 2001, s. 298.

5 *Proč právě tak (1964/1965)*. In: Tamtéž, s. 301.

6 Tamtéž, s. 302.

7 *Žít jinak (1965/1966)*. In: ŠEVČÍK, Jiří – MORGANOVÁ, Pavlína – DUŠKOVÁ, Dagmar (eds.): *České umění 1938–1989. Programy, kritické texty, dokumenty*, s. 304.

Prostředí na pražském Novém Světě, 1962

Foto: www.artlist.cz

Knížák působil v polovině šedesátých let novátorsky. A novátorský nebyl pouze v českém kontextu, kde fungoval až jako „zjevení“, které patrně překvapovalo i státní orgány tehdy kolísající (tak jako celý režim) v přístupu k mladé generaci v době rodičího se reformismu. Knížák náležel k „pionýrům“ konceptuálního (akčního) umění i ve světovém měřítku. Poměrně známý je příběh, kdy jeho aktivitami oslovený Jindřich Chaloupecký poslal ukázky jeho činnosti Allanu Kaprowovi, jednomu ze zakladatelů happeningu jako nového uměleckého tvarosloví. Nadšený Kaprow je obratem začlenil do knihy *Assemblages, Environments and Happenings* (1966).⁸ A Knížák se tak rázem stal mezinárodně respektovaným tvůrcem. Následně obdržel i „titul“ ředitele Fluxus East od George Maciunase, organizátora nadnárodního seskupení konceptuálních umělců Fluxus, který ho pozval do Spojených

států amerických, kam odjel v roce 1968. Není podstatné, zda Knížák dobové umělecké směřování, proces vystupování z hmotných nosičů a specializovaných prostor (plátno, socha, galerie, divadlo) do běžného života svou mocnou intuicí předznamenal, nebo byl tak či onak inspirován například prostředím pražské Akademie výtvarných umění (AVU). Chaloupecký jeho tvorbu okomentoval následovně: *Knížák se nevědomky zařazoval do proudu nejnovějších událostí světového umění. Postupoval stejnou cestou jako v téže přibližné době v New Yorku Allan Kaprow: od akumulací k společným hrám či rituálům. [...] Kaprowa tehdy Knížák neznal ani podle jména, a když jsem mu po první „procházce“ řekl, že co dělá, je vlastně forma happeningu, byl dost překvapen. O happeningu se tehdy v Praze ještě nevědělo.*¹⁰

Jinou věcí je, že v dobových manifestech skupiny Aktuálního umění bylo již umění akce a happeningu zmiňováno: *Happening je oběd přikládání do kamen chůze pítí piva [...] jakákoliv skutečná událost. [...] to co se pojmem hepníng servíruje v umění je pouze inscenovaná skutečnost.*¹¹

Povzdech nad „pouze inscenovanou skutečností“ je zde podstatný. Ať už byly počátky akčního umění u nás intuitivní (v tomto ohledu by musel být zmíněn také Vladimír Boudník), nebo vznikly kulturním přenosem, skupina Aktuálního umění každopádně od počátku vyvíjela průkopnický koncept neuzavřené angažovanosti: s touhou měnit, iniciovat proměnu sebe sama i druhých, vstupovat do skutečného života, vdechovat život společnosti, které touží po životě novém. Bylo to průkopnické i v měřítku mezinárodním, kde hlavní umělecká ohniska ve Spojených státech nebo západním Německu (Joseph Beuys) nelimitovala

existence diktatury. Na její podmínky vyžadoval takový koncept a jeho realizace mimořádnou dávku odvahy. Jedny z prvních kořenů pro budoucí undergroundové společenství v Čechách byly zapuštěny a snesly srovnání se západním světem.

Milan Knížák bezesporu zachytil tep své doby. Nepostupoval totiž

Jindřich Chaloupecký Foto: wikipedia.org

pouze ruku v ruce s aktuálním vývojem konceptuálního umění. Uchoval obecný požadavek kultury šedesátých let, volající po proměně individuální i kolektivní. Přibližně ve stejné době formuloval ve Spojených státech Timothy Leary¹² nosné linie psychedelického evangelia, které později proměnilo několik generací a nakonec i beatovou hudbu, jež si psychedelii osvojila. Rodilo se také hnutí hippies, které propojovalo programové párijství předcházející generace „beat writers“ s širšími sociokulturními ambicemi: *My harvardáci jsme to poslouchali s ote-*

8 Výběrový přehled viz JURČÍKOVÁ, Eva: *Milan Knížák - Akce* (bakalářská práce). Masarykova univerzita - Ústav hudební vědy, Brno 2011, s. 21-31 - viz https://is.muni.cz/th/zwqv5/bakalarska_prace_-_jurcikova.pdf (citováno k 29. 5. 2020).

9 KAPROW, Allan: *Assemblages, Environments and Happenings*. Abrams, New York 1966.

10 CHALUPECKÝ, Jindřich: *Na hranicích umění. Několik příběhů*, s. 91.

11 *Proč právě tak (1964/1965)*, s. 302.

12 Timothy Leary (1920-1996) byl americký psycholog. Proslavil se výzkumem LSD a dalších psychoaktivních látek na Harvardově uni-

vřenu pusou. Bylo jasný, že jsme hrozni šosáci, prolezli konvencemi. [William S.] Burroughs nám byl na hony vzdálen. Experimentoval s drogami už téměř dvacet let, prošel Andy, chrápal v kdejakém laciném hotýlku kdekteřeho severoafrického města a poslouchal poetické drogové kecy fetišků kokainu, opiových somnambulů, amfetaminových stepařů a požívačů hašiše. Byl daleko před námi.¹³

V kontinentální západní Evropě se rodil zase jiný směr: revoluční akční umění, které vystupovalo z pevných rámců do skutečného života nikoliv s cílem iniciovat proměnu, ale destruovat existující společenský systém.¹⁴ Šlo o koncepty západoevropské a později americké nové levice směřující (nejen) k politickým událostem západního roku 1968. Obtižně definovatelný sdílený étos proměny, který se v šedesátých letech jinak projevoval ve Spojených státech, jinak v západní Evropě a ještě jinak, ale přesto, i v socialistickém Československu, opět zachycoval a komentoval bystrý duch Chalupeckého: *Ještě dál chtějí jít situacionisté.*¹⁵ [...] *Happenings předpokládají libreto, inscenaci. U situacionistických projektů hmotné dílo chybí vůbec. [...] Zajímá je dnes, zdá se, spíše politická teorie.*¹⁶

Nemělo by proto překvapovat, že i přes odlišný přístup k oblasti politiky, které se Knížákův okruh z pochopitelných důvodů vyhýbal, jej pojily sympatie a přímé kontakty s nositeli holandského anarchistického hnutí Provo,¹⁷ jež bylo zmíněným

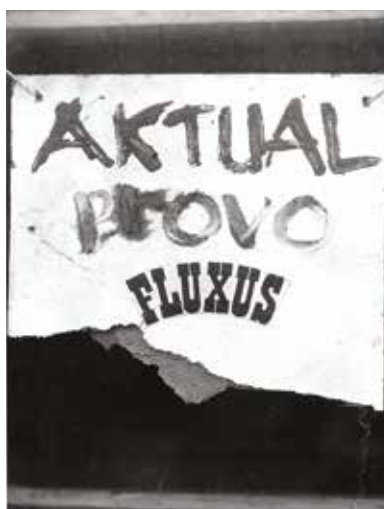

Foto: archiv Milana Knížáka

situacionismem značně ovlivněno. Emblematický byl v tomto ohledu jeden z plakátů vylepený tehdy na Novém Světě: *Aktual Provo Fluxus*.

Leckomu by stačilo a natrvalo by byl patrně saturován jenom tím, že nastavil v pravý čas a na pravém místě vlastní „radar“ tak citlivě, aby se mohl stát jedním z těch, skrze které přicházejí nová poselství pro novou dobu. Z hlediska československého undergroundu bylo podstatné, že Knížák nefungoval pouze jako věrozděst novinek z oblasti uměleckého vývoje, ale vytvářel i půdorys sociálního hnutí, undergroundu. Bylo to logické, neboť skupina Aktuálního umění akcentovala sociální a antropologickou angažovanost, nikoliv umění samo o sobě.

Je poměrně známou skutečností, že v letech 1966–1967 procházel Knížák životními turbulencemi. Skupina Aktuálního umění zanikla, respektive se proměnila v hnutí Aktual. Knížák začal být vnímán také jako „král mániček“; nastupující beatové generace dlouhovlasých. Nevyhnulo se mu ani agresivní tažení diktatury proti subverzi dlouhých vlasů v roce 1966. Rozličné návštěvy ze zahraničí přispívaly k zvýšenému zájmu státních orgánů o jeho aktivity. Ten vyvrcholil kauzou s vojínem, který zběhl na pas Knížákovy zahraniční návštěvy. Knížák tehdy v Praze spolupřítel festival představující tvorbu hnutí Fluxus, na nějž dorazili i někteří jeho aktéři ze Spojených států a Francie. Jeden z nich v opilosti daroval svůj pas československému vojákovi, kterému se na něj skutečně podařilo vycestovat, tedy emigrovat. Knížáka tato historika přivedla do vazby (a Francouz Serge Oldenbourg, jemuž pas patřil, si prodloužil pobyt v Československu o rok a půl strávený ve vězení). Někdy v té době se Knížák pokusil o sebevraždu. Odešel z Prahy do Mariánských Lázní, kde žil od dětství a kde měl rodinné zázemí.

Mariánské Lázně se tak staly jedním z nečekaných ohnisek rodícího se českého undergroundu. Po odeznění životní krize Knížák vytvořil nedaleko „Mariánek“ první undergroundovou komunu v obci Krásné.¹⁸

V kontextu komunitního života, jehož konjunktura se v globálním rámci teprve blížila, je třeba doplnit, že byť

verzité. Svými knihami zásadně inspiroval hnutí hippies. Od poloviny 60. let se dostával do konfliktu s americkou justicí kvůli držení nelegálních konopných látek a byl za to několik let vězněn.

13 LEARY, Timothy: *Záblesky paměti. Autobiografie s předmlouvou W. S. Burroughse: Osobní a kulturní dějepis jedné epochy*. Votobia, Olomouc 1996, s. 128.

14 Např. DEBORD, Guy: *Společnost spektaklu*. Intu, Praha 2007 (první francouzské vydání 1967).

15 Situacionalistická internacionála byla levicová revolučně orientovaná skupina vedená Guyem Debordem, která působila v letech 1957–1972. Situacionalisté nejprve sdružovali avantgardní a konceptuální umělce, později se orientovali výlučně na politický aktivismus. Podstatnou úlohu sehráli během událostí roku 1968 ve Francii. Ohlas jejich činnosti byl ovšem nadnárodní.

16 CHALUPECKÝ, Jindřich: *Umění dnes*. Nakladatelství československých výtvarných umělců, Praha 1966, s. 39–40.

17 Stoupenci hnutí Provo patřili mezi zakladatele politického happeningu. Působili v polovině šedesátých let zejména v Amsterdamu. Mediálně známé se staly jejich „intervence“ namířené proti symbolům konzumní společnosti, ale i proti holandské královské rodině. Vymezovali se také proti sílícímu automobilismu a jako alternativu podporovali cyklistickou dopravu. Symbolem hnutí se stalo bílé kolo; dodnes živý emblém. Již koncem šedesátých let se prosadili v amsterdamské komunální politice.

18 Viz např. STÁREK ČUŇAS, František – KOSTŮR, Jiří: *Baráky: Souostroví svobody*. Pulchra, Praha 2010, s. 16–29.

Komuna v Krásném, 1967

Foto: archiv Milana Knížáka

různá uskupení podobného typu po světě jistě existovala (známý Morning Star Ranch nedaleko San Franciska nebo západoberlínská Kommune I), skutečný boom hippie komun nastal i ve Spojených státech až během roku 1968. Ty Knížák nakonec poznal při svém více než rok a půl trvajícím americkém pobytu (1968–1970). Stoupenci americké kontrakultury tehdy začali opouštět subkulturní centra typu Haight-Ashbury pod vlivem přesprávil módního boomeru a návalu víkendových „freaks“. Již před odjezdem do USA však Knížák uvažoval o založení „města Aktuálů“, spočívajícím v komunitním osídlení některé z vybydlených pohraničních vsí. Komentoval to slovy: *V roce 1966 jsme poprvé začali pocítovat potřebu vybudovat skutečně pevné společenství, kde bychom mohli žít vedle sebe a spolu na rovnocenné bázi a kde bychom mohli v malém měřítku vyzkoušet a stanovit principy budoucího života.*¹⁹

Jeho mezinárodně naladěný „radar“ znovu zafungoval v předstihu. Když se později začali protagonisté českého undergroundu uchylovat pod vlivem sílících normalizačních repre-

sí do „baráků“, bylo na co navazovat a na čem stavět. Tím spíše, když podobnou základnu po zániku Krásného vybudoval po návratu ze Spojených států v Klíčově na Tachovsku.

V Mariánských Lázních vznikl v roce 1967 hudební Aktual, který zásadním způsobem ovlivnil české undergroundové hnutí.

Rezignace na ustálenou hudební formu, programové angažování nehráčů, ale zároveň důraz na textovou sdělnost v češtině naznačovaly ukotvení v oblasti akčního umění; zvukové experimenty stály v jeho počátcích. Doplněvalo je však to, co bylo pro nonkonformní hudbu spojenou se subkulturním prostředím příznačné: oslava autonomie, projev autentického individuálního tvaru a aury, které v poslední instanci není schopen zlikvidovat žádný establishment. To nebylo v podmínkách diktatury málo, a zejména ne po roce 1970, kdy po návratu ze Spojených států Knížák hudební Aktual obnovil. Pokud se v oblasti konceptuálního umění a organizace komun Knížák pohyboval na vlnách mezinárodní dynamiky, když ji přímo nepředcházela, v oblasti hudby

se této dynamice vymkl. Neprodukoval ani melodický beat typu Beatles, ani v té době „up-to-date“ psychedelický rock, ale zformoval experimentální hudebně-zvukové těleso.

Jeho činnost se stala mocným impulzem pro vznikající undergroundové společenství začátkem sedmdesátých let. Vcelku se ví, že Plastiky přivedl k návratu k českým sdělením od převzatého a svým způsobem v některých momentech této fáze vlastně rockově zábavového repertoáru Zappy, Velvetů, Fugs, Doors atd. Bez iniciačního zážitku Aktuálu by nevznikly skupiny DG 307 ani Umělá hmota; patrně inspiroval i experimentální soubor hudebních happeningů Sen noci svatojánské band z okruhu výtvarně avantgardní Křižovnické školy čistého humoru bez vtipu. Skladba Aktuálu *Život je boj* fungovala v raném undergroundu přímo hymnicky. Někteří pamětníci první poloviny sedmdesátých let připodobnili tehdejší Knížákovu pozici k Janu Žižkovi.²⁰ Byli to právě zmínění Zajčkoví DG 307, kdo ve vlastním osobitěm pojetí přenášel impulzy Aktuálu do nových konstelací po roce 1976, kdy již Knížák s undergroundovým hnu-

19 KNÍŽÁK, Milan: A-společenství 1963–71. In: ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2001, s. 540.

20 POSPÍŠIL, Ivo: *Přiliš pozdě zemřít mladý*. BiggBoss, Praha 2015, s. 51.

tím rozvázal většinu sociálních pout.²¹ V tomto smyslu nebyla náhoda, že diktatura v rámci procesu z roku 1976, který měl difamovat underground jako celek (stíhán byl okruh skupiny The Plastic People of the Universe v čele s Ivanem M. Jirousem, ale i DG 307, písničkáři Svatopluk Karásek, Karel „Charlie“ Soukup a další), opakovaně sahala po textech Aktuálu, byť se ho proces již netýkal. Připomeňme, že to platilo i o sloganu *Atentát na kulturu*, jehož se v roce 1977 chopila režimní filmová propaganda. Aktual ale tehdy již neexistoval a sám Knížák se ubíral jinými cestami.

Pro jeho iniciační roli je podstatný ještě jeden moment. Jeho konceptuální umění nezmizelo s odchodem z Nového Světa a založením hudebního tělesa, a už vůbec ne odjezdem do Spojených států. Naopak, v USA vstřebal transcendentní duch, jehož nositeli byli hippies. Své manifestace a demonstrace (happenings) proměnil v rituální obřady. Z Ameriky psal Chalupěckému: *Chci pořádat jen velmi jednoduché akce, jakési obtížné rituály (difficulties ceremonies) [...] lze to přirovnat snad jen k účasti na nějakém náboženském obřadu, manifestace pospolitosti [...]*.²²

Jeden z takových obřadů uskutečnil i po návratu do Čech v roce 1971, také za účasti některých Plastiků, s nimiž tehdy Aktual vystupoval, či členů budoucích DG 307. Účastníci obřadu se seskupili v opuštěném lomu. Každý kolem sebe vytvořil v mlčení kamenný kruh, který „zabydloval“. Po určité době jej opustil a z horního okraje lomu pak pozoroval svoji nyní již neviditelnou auru, kterou v kruhu zanechal.²³

Nebylo moc překvapivé, když se Knížák po rozchodu s underground-

Kamenný obřad, 1971

Foto: www.artlist.cz

dovým hnutím začal systematicky věnovat józe, ale i neortodoxně pojaté matematice: *Zkusme tohle číslo čítit [...] dorozumět se s ním [...] zkusme je tedy nejdřív zahrát*.²⁴ V jeho obřadech povstávaly motivy transcendentní.

Patrně i z důvodů jeho lídrovské pozice mířil první útok zkonsolidované diktatury na aktéry undergroundu právě na něho – nakonec i v tom byl vpředu. Zmíněný proces proti undergroundu z roku 1976 nebyl v tomto smyslu první. Již v roce 1973 „oceníl“ prvoinstanční soud Knížákovu činnost dvěma lety nepodmíněně (procesně se dotýkal zejména jeho pokračujících zahraničních aktivit). Odvolací soud následně zmírnil rozsudek na podmínku. Procesy z let 1976 a 1973 doprovázely podobné vnější projevy: hanlivé články v tisku a naopak podpurná kampaň v zahraničí. Knížák se v té době vrátil z Mariánských Lázní do Prahy. Hrozbě nepodmíněného trestu se stejně

nevyhнул. Na podzim 1974 byl vzat na několik měsíců do vazby.²⁵

Prostřednictvím své činnosti inicioval Milan Knížák cesty k hledání autentického tvaru a života. Podstatnou měrou se podílel na vytváření základních stavebních kamenů československého undergroundu. Ten se v takto nastaveném půdorysu příliš nelišil od undergroundu západních s tím určujícím rozdílem, že v podmínkách komunistické diktatury bylo pro jeho stoupence mnohem obtížnější a bolestivější klást účinný odpor proti nesnášenlivým projevům mainstreamové populace a státobezpečnostních orgánů. Knížákovu směrodatnou roli si uvědomovala i Státní bezpečnost, v jejichž materiálech se ještě v roce 1980 uvádělo: *Je předním zakladatelem hnutí hippies a undergroundu v ČSSR. [...] stal se základem pro založení tzv. z kultury [...] udával směr, který tyto undergroundové skupiny propagovaly*.²⁶

Martin Valenta

21 *Knihovna Libri prohibiti*, f. Samizdat, ZAJÍČEK, Pavel: *Mařenická kniha a TÝŽ: Zápisky z podzemí (1973–1980)* (tištěný přepis bez výtvarného doprovodu, editor Martin Machovec). Torst, Praha 2002.

22 KNÍŽÁK, Milan: *Dopisy z New Yorku. Sešity pro literaturu a diskusi*, 1969, roč. 3, č. 33, s. 21.

23 Fotodokumentace viz www.milanknizak.com (citováno k 29. 5. 2020).

24 CHALUPECKÝ, Jindřich: *Na hranicích umění. Několik příběhů*, s. 104.

25 *Archiv bezpečnostních složek*, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), svazek a. č. 718731 (Milan Knížák), viz např. Důvodová zpráva k předání materiálů NO (9. 4. 1973), Záznam O-StB Tachov z 21. 9. 1973 a Záznam Správy StB Praha z 28. 11. 1974.

26 Tamtéž, Záznam z 9. 12. 1980.